

GERŐ MÁRTON – KRISTÓF LUCA¹

HÁLÓVILÁG

KONFERENCIA-BESZÁMOLÓ

Hálózat kutatás, társadalomszerkezet, társadalmi egyenlőtlenségek
MTA Szociológiai Kutatóintézet
2011. október 13., Budapest I. Úri utca 49.

Az MTA Szociológiai Kutatóintézete azzal a céllal hívta össze a konferenciát, hogy választ kapjon a kérdésre: vajon a hálózat kutatás hozzájárulhat-e a társadalom szerkezetének és egyenlőtlenségi viszonyainak elemzéséhez, és ha igen, akkor milyen mértékben építhetünk a network módszerekre, mely módszereket alkalmazhatunk?

Összefoglalónkban megpróbáljuk áttekinteni az előadók válaszait. A fenti kérdés első felére a válasz határozott helyeslés. Amennyiben nem tettük volna fel a kérdés második felét, itt véget is érhetne beszámolónk, azonban ez a válasz meglehetősen diffúz, képlékeny és bizonytalan „igen”. Ahogy az lenni szokott, a válaszokat hallva nem hogy csökkent, hanem talán még növekedett is tanácstalanságunk; hogyan lesz ebből társadalomszerkezet vizsgálat? – néztünk egymásra a konferencia után.

A tanácskozás megmutatta a hálózat kutatás minden előnyét és hátrányát. Először is, hogy roppant népszerű irányzatról van szó – rögtön a konferencia elején kiderült ugyanis, hogy a könyvtárszoba éppen hogy elegendő az érdeklődők befogadására. Ráadásul – a szokásos konferencia-dinamikával szemben – a létszám délután sem csökkent.

Persze a hálózat kutatás előnyei nem merülnek ki ebben. A konferencia roppant színesnek bizonyult, s nem csak annyiban, hogy az előadók között budapesti és vidéki intézmények, egyetemek és kutatóintézetek egyaránt képviseltették magukat, illetve abban, hogy az előadók köre nem korlátozódott a szakma elismert, tekintélyes tagjaira, hanem abban jelentős szerepet kaptak fiatal, pályájukat kezdő kutatók is. Maguk az előadások témái is rendkívül széles spektrumon mozogtak. Persze ez utóbbi a hálózat kutatás egyik – hol előnyének, hol hátrányának tartott – sajátosságából következik: egyszerre jelent módszert (azaz akár a hagyományos elemzések új típusú reprezentációját vagy nem kapcsolati tényezők kapcsolathálóként való vizsgálatát), szemléletmódot, illetve a társadalmi kapcsolatok témájának vizsgálatát. Az egyik előadó a hálózat kutatásról egyenesen mint új diszciplínáról beszélt. Így az előadások a tartalmi-módszertani és az empirikus-elméleti skálák végpontjai között mozogtak, ugyanakkor – bár elképzelhető, hogy ez csak a mi utólagos benyomásunk – úgy tűnik, mintha valamiféle csoportok, koherensnek tűnő és egymásra reflektáló blokkok alakulnának ki a prezentációkból.

Mielőtt ezeket röviden bemutatnánk, lássuk a konferencia programját:

Kovács Imre (MTA Szociológia Kutatóintézet): *Megnyitó*

Berger Viktor (PTE BTK, Szociológia Tanszék):
Plurális társadalmi struktúra-elemzés – Magyarországban?

Éber Márk Áron (ELTE, TáTK): *Egy hálózatközpontú struktúra- és rétegződésvizsgálat néhány ismeretelméleti dilemmája*

Lengyel György (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
A multipozicionalitás problémája

Tardos Róbert (MTA – ELTE, Kommunikációelméleti Kutatócsoport):
Hálózatok, stílusok, struktúrák és erőforrások – a network-megközelítés a szociológiában: ígéret, buktatók és áttörési esélyek

Szántó Zoltán (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
A társadalomszerkezet- és rétegződésvizsgálatok a hálózattudomány eredményeinek tükrében

Sik Endre (TÁRKI): *Adalékok a hálózat kutatás hasznosságához*

Kmetty Zoltán (KRE BTK Társadalom és Kommunikációtudományi Intézet/ELTE TáTK Statisztika Tanszék):
Hálózat kutatási módszerek a rétegződésvizsgálatokban

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

Sik Domonkos (Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet):
A társadalomelméletek hálózati szintézise

Utasi Ágnes (Szegedi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék):
A közösségek kapcsolati strukturálódásának néhány kérdéséről

Takács Károly (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
Kapcsolatháló és egyenlőtlenségek a munkához jutásban

Varga Attila (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
Közösségi portálok, mint a rétegződés és struktúra kutatások lehetséges forrásai

Gerő Márton (MTA Szociológia Kutatóintézet):
A presztízs és a szerep kapcsolathálózati megközelítésének lehetőségei a társadalmi struktúra vizsgálatában

Vedres Balázs (CEU, Department of Sociology and Social Anthropology):
Katalitikus háló: másodrendű interakciók hálózati modellezése
(Douglas R. White, Balazs Vedres, Carl Nordlund)

Szendró Zoltán (Miskolci Egyetem, Szociológiai Intézet):
Az empirikus hálózat kutatás problémái

Néhány előadás tulajdonképpen a hálózat kutatás helyét próbálta meg kijelölni a társadalmi rétegződés vizsgálatában, Berger Viktor konferenciát indító prezentációját is beleértve. Berger a társadalmi struktúra és rétegződés három kutatás irányzatának kritikájával és a plurális – azaz ezeket egyesítő – társadalmi struktúra elemzés lehetőségeinek bemutatásával indította a napot. Ezek közül az elsővel, az osztály- és rétegződéssel szemben megfogalmazott legfontosabb kritika, hogy azok ökonomista beállítódásúak, és mesterségesen hozzák létre a társadalmi csoportokat. A második, az életstílus- és milió kutatás bár nem „előre gyártott” kategóriákkal és csoportképzéssel dolgozik, nem vizsgálja azonban az elmélet arra vonatkozó alapfeltevését, hogy a miliócsoportokat valóban sűrűbb kommunikáció jellemzi, mint a más módon képzett csoportokat. Emellett ez az iskola érzéketlen a társadalmi

egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. A harmadik irány, a konferencia témáját adó hálózat kutatás szintén arra törekszik, hogy ne előre definiált kategóriákkal dolgozzon, ugyanakkor nem veszi figyelembe a kultúra, értékek szerepét, túlhangsúlyozza és determinisztikusnak állítja be a hálózatok, a hálózati struktúra jelentőségét. Ráadásul a mintavételes eljárások csökkentik az alkalmazhatóságot, hiszen a hálózatelemzés eszköztára teljes hálózatokban alkalmazható leginkább.

A kritikákra építve Berger bemutatta azokat a koncepciókat, amelyek két vagy három megközelítést egyszerre alkalmaznak. Így Bourdieu és Vester az osztály és milió, Pappi és Breiger az osztály és hálózat, Otte pedig a hálózat és milió koncepcióját kombinálta. A három koncepciót alkalmazó vizsgálatokra már kevesebb példát láthatunk. Az előadó Jörg Rössel – aki a három koncepciót cselekvéseméleti modellek szintjére fordítja le – még Tardos Róbertnek a személyes kapcsolatháló és a foglalkozási presztízscsoportok összekapcsolásából képzett milió-tipológiáját említette.

A Berger Viktort követő Éber Márk kifejezetten a rétegződésvizsgálatok hálózati megközelítésére koncentrált, annak is azon előfeltevéseire, amelyek kijelölik a kutatás korlátait, azonban a kutatói közösség kevésbé reflektál azokra. Négy ilyen kérdést, alapfeltevést említett, amelyeket az alábbiakban az eredeti sorrendtől némileg eltérően sorolunk fel.

Szükséges annak pontos definiálása, hogy mi a célunk a kapcsolathálózatok megismerésével, hiszen – ahogy Berger Viktor is említette – a hagyományos rétegződéskutatásoktól eltérően a network-kutatás nem előre meghatározott csoportkategóriákkal dolgozik. Ugyanakkor érdemes lehet a kapcsolatháló-kutatás eredményeit más típusú megközelítésekkel egybevetni.

Következő kérdése tulajdonképpen kritikai megjegyzésnek minősíthető az előző ponttal összefüggésben: a hálózatkutatók számára gyakran öncéllá válnak a megismerés eszközei. Mivel a hálózat kutatás centruma Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban lokalizálható, a módszerek kritika nélküli átvétele eltorzíthatja a vizsgálatok eredményét. Ezért rendkívül fontos a módszerekre való reflexió, az adaptálás tudatossága.

A viszony és a társadalmi kapcsolat fogalma közötti különbségtétel fontossága volt a következő pont. A kapcsolat, az ismeretség egy speciális viszonyt jelöl, s

amennyiben csak ezekre koncentrálunk, tudatában kell lennünk annak, hogy más viszonyokat nem veszünk figyelembe.

A kapcsolathálózati kutatás kevésbé érzékeny a struktúrák néhány jellemzőjére, így a csoportthárokra és a struktúra elemei közötti hierarchikus viszonyok megjelenítésére. A jelenleginél jobban kell koncentrálni e jellemzők, tulajdonságok vizsgálatára, hiszen az egyenlőtlenség kérdései a kapcsolathálóknak is megjelennek.

Bár a program szerint később következett, mégis ehhez az elméleti blokkhoz sorolható Sik Domonkos előadása, aki amellett érvelt, hogy a hálózat kutatás, mint módszer alkalmas a különböző nagy társadalomelméletek vizsgálatára. Alapvető problémának számít, hogy a különböző általános társadalomelméletek – az előadásban Bourdieu, Habermas és Luhmann koncepciójáról esett szó – önálló világokat alkotnak, nem átjárhatóak, inkommensurábilisek, s így összehasonlíthatatlanok. Az elméletek mindegyike fontos szempontokat emel ki, és ugyanakkor hasonlóképp fontos szempontokat hanyagol el a társadalmi jelenségek értelmezése esetén. Az összevetéshez, vagy közös kezelésükhöz szükséges lenne egy olyan metaelméleti tér, ahol ezek egyidejűleg kezelhetők úgy, hogy központi szempontjaik sem vesznek el. A hálózatelmélet Sik szerint betöltheti ezen metaelmélet szerepét, éppen azért, mert módszerként, szemléletként, és nem pedig tartalmi koncepcióként alkalmazható. Példaképpen Harrison White hálózatelméletét és Latour cselekvő-hálózat elméletét mutatta be. A két elméletből egyrészt az következik, hogy az általános társadalomelméletek által központi elemként kezelt szervező elvek magyarázandó tényezők (White alapján), másrészt, hogy a szociológia nem gondolkozhat csupán személyek hálózatában, hanem egymással kölcsönhatásban lévő személyek és dolgok hálózatát kell vizsgálnia (Latour alapján).

A konferencia másik „blokkját” Tardos Róbert és Szántó Zoltán a hálózat kutatás és a rétegződésvizsgálat lehetséges kapcsolódásait áttekintő előadásai alkották. Előbbi kifejezetten a társadalomtudományi elméletekre koncentrált, míg utóbbi a hálózat kutatás természettudományi ihletettséggű, a statisztikus fizikából érkező eredményeit igyekezett összekapcsolni a szociológiával.

Tardos Róbert előadása alcímében is megfogalmazta, hogy a network-megközelítés ígéreteiről, buktatóiról és áttörési esélyeiről kívánt szólni. Elsőként a

szociológia és a hálózat kutatás „egészében jelentős, bár hullámzó kapcsolatának” történetét vázolta fel, az „öselődöktől” (Simmel) kezdve. A tulajdonképpeni network kutatások első szakasza (az 1970-80-as évek) a strukturális tematikára helyezte a hangsúlyt, majd a nyolcvanas- kilencvenes évek során a pozíciók helyett a relációk kerültek előtérbe. Tardos kiemelte a Harrison White nevéhez köthető „kulturális fordulatot”, mely a network-elemzést a társadalom kutatás szimbolikus irányzataihoz közelítette. Ugyanekkor Granovetter beágyazottság-elmélete a strukturális kötöttségekre hívta fel a figyelmet. A 2000-es évektől már egyetértés mutatkozik abban, hogy a hálózatok strukturális és kulturális mozzanatai egységben kezelendők. A digitális forradalom a 1990-es évektől új impulzusokkal szolgált a hálózat kutatás számára főként a természettudomány oldaláról. Az új, természettudományos diszciplínák bekapcsolódása komoly elméleti és módszertani fejleményekkel járt, Tardos szerint új szintézist hozott a hálózat kutatásban

Szántó Zoltán egyenesen az „egységes és multidiszciplináris hálózattudomány” fogalmát használta, amely nem társadalom- és nem természettudomány, hanem mindkettő egyszerre. A komplex rendszerek ezen hálózattudomány által leírt legfontosabb jellemzőit főként Csermely Péter és Barabási-Albert László könyvei nyomán mutatta be.² A komplex hálózatok legfontosabb jellemzői a kisvilágság, a skálafüggetlenség, az egymásba ágyazottság, valamint a gyenge kapcsoltság. Szántó példákat is hozott a hálózattudományi alapfogalmak felhasználására a társadalm szerkezettel összefüggő magyar szociológiai kutatásokból: Lengyel György gazdasági elitvizsgálatai a kisvilágság, Tóth István György jövedelemvizsgálatai a vagyon- és jövedelemeloszlás skálafüggetlensége Angelusz Róbert és Tardos Róbert választói tömbökkel foglalkozó kutatásai az egymásbaágyazottság, Szvetelszky Zsuzsa pletyka-kutatásai a gyenge kapcsolatok társadalomstabilizáló erejének koncepcióját használták fel. Előadása végén Szántó kitért a humán dinamika kutatásának új ágazatára, mely a jövő tudománya lehet.

Lengyel György és Utasi Ágnes jelenítette meg a hálózatelemzés tartalmi vonulatát, két konkrét kutatásban bemutatva a kapcsolathálózatok szerepét a magyar társadalom két eltérő szegmensében, a gazdasági elitben (Lengyel) és a helyi lokális közösségekben (Utasi). A kapcsolódást erősítette, hogy mindkét előadás foglalkozott a közéleti részvétel problémájával is.

² http://www.socio.mta.hu/dynamic/szantozoltan_halozat_mta_szki.pdf

Lengyel György gazdasági elitkutatásainak hálózatokhoz kapcsolódó témájáról, a multipozicionalitásról beszélt. Az *interlocking directories*, azaz az egymást átfedő igazgatótanácsok vizsgálata kapcsán úgy találta, hogy a multipozicionalitás Magyarországon leginkább a bankszektor vezetőit jellemzi. Az üzleti pozícióhalmozás legtöbbször együtt jár a társadalmi, civil szervezetekben betöltött pozíciók nagyobb számával is, így fokozottabb közéleti befolyásra is utalhat.

Utasi Ágnes „Közösségi kapcsolatok és közélet” című kutatásából mutatott be részleteket. A kutatás fő kérdése, hogy milyen kapcsolatot találhatunk a demokrácia mértéke és a lokális közösségek szerkezete között. A kutatás survey és mélyinterjúk segítségével vizsgálta az informális és formális szerveződéseket. A kutatás fontosabb hipotézisei szerint a közéleti aktivitás és a helyi közösségi kapcsolatok szorosan összefüggnek, az informális közösségekben folytatott eszmecsere katalizálhatja a közéletet, ugyanakkor a közösségi kapcsolatok iránti igény meghatározza a gyermekkori szocializációt.

A konferencia többi előadása elsősorban a hálózatok kutatás, mint alkalmazott módszer lehetőségeit és veszélyeit villantotta fel.

Sík Endre, visszatérve a rétegződés problematikájához, arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi struktúra vizsgálatához nem megfelelő a klasszikus, véletlen mintavételen alapuló survey-módszer, hiszen nem alkalmas a „rejtőzködő világok”, a társadalom tetején és alján elhelyezkedő rétegek elérésére. Az ilyen „rejtőzködő világok”, feltárására kiválóan alkalmas a hálózat alapú megközelítés, ám Sík véleménye szerint kizárólag kiegészítő módszerként alkalmazva.

Kmetty Zoltán előadásának³ kérdésseltevése arra is irányult, hogy mennyiben járulhatnak hozzá a hálózatok kutatás módszerei a rétegződés vizsgálatokhoz. A miliókutatásban például jól felhasználható a különböző foglalkozású személyek ismerősi struktúráinak feltérképezése egy foglalkozási milió-struktúra feltárására. Kmetty ezután részletesen bemutatott egy kutatást, melyben a fogyasztási mintázatok és a háztartások anyagi helyzetének összefüggését network-módszerekkel vizsgálta.

³ http://www.socio.mta.hu/dynamic/kmetty_halozatkutatas.pdf

Takács Károly előadásában azt modellezte, hogyan jöhetnek létre viszonylag nagyarányú egyenlőtlenségek még a legtisztább munkaerőpiacokon is a teljesen semleges, diszkriminációt nem alkalmazó munkaadók döntéseinek nem szándékolt következményeiként. Ezután azt a kérdést tette fel, hogy a társadalmi kapcsolatháló valóban növelik-e a munkához jutásban az egyenlőtlenségeket, azaz nagyobb hátrányokat szenvedhetnek-e bizonyos társadalmi csoportok akkor, ha a kapcsolatok szerepe növekedik a munkához jutásban. A Takács által bemutatott szimuláció nem igazolta ezt a várakozást: a kapcsolatok útján betöltött állások esetén az aszimmetrikus információ problémája mérséklődik, és a munkaadók kevésbé vannak kiszolgáltatva kezdeti hibás tapasztalataiknak.

Varga V. Attila az internetes közösségi portálok és a társadalmi struktúra kutatása összekapcsolásának lehetőségein gondolkodott. Az online társadalomkutatási kísérletek bemutatása után azokat a – társadalmi struktúra kutatása számára – lehetséges előnyeket vette számba, amelyeket a Facebook tartogat. Varga kiemelte, hogy a struktúrakutatás számos kihívással szembesül, így Angelusz Róbert nyomán említette a csoportthatárok diffúzzá válásának, az egyének egyre nehezebb besorolhatóságának problémáját, Kovách Imre nyomán az identitások sokszínűsége és az individualizáció kérdését, illetve utalt a globalizáció és új integrációs formák kérdéseire. A Facebook-kutatás, amellyel, hogy jelentősen csökkentheti a teljes ego-hálózatok feltérképezésének – a hagyományos kutatási technikákkal magas – költségeit, azzal az előnnyel járhat, hogy összekapcsolhatja a mikro- és makroszint, a hierarchiaképzés, illetve a szimbolikus tartalmak elemzési folyamatait és eredményeit, már amennyiben sikerül áthidalni az egyébként jelentős módszertani problémákat.

Vedres Balázs előadásában a másodrendű hálózatokról beszélt. Ezek olyan hálózatok, amelyekben nem csupán az aktorok, hanem aktorok és kapcsolatok között alakulnak ki a kötések. Az ilyen típusú hálózatok vizsgálata elsősorban a hálózati dinamika elemzésében jelentős. Olyan beavatkozásokat jelöl, amikor a külső hatás nem a hálózat csúcsait, hanem annak éleit éri. Az előadó néhány természettudományi példa bemutatása után a társadalomtudományi alkalmazásokról beszélt. A másodrendű hálózatok vizsgálata tulajdonképpen a hálózatok irányításának folyamatában lehet jelentős, s ezért konkrét területeken is jelentős eredményeket hozhat. Példaként Vedres a szervezetfejlesztés terén az optimális irányítási technikák kérdését, a regionális és településfejlesztés területén a társadalmi tőke alakítása és a közterek és összekapcsoltság problematikáját,

illetve a forradalmak kialakulása és a kommunikációs technológiák – a különböző kommunikációs csatornák, médiumok blokkolása vagy kiépítése – kapcsolatát említette.

A konferencia zárásaként Szendrő Zoltán az empirikus hálózat kutatás problémáiról és feladatairól tartott előadást. A prezentáció első részében három jelentős szerző – Coleman, Putnam, Burt – munkái alapján vizsgálta a társadalmi tőke típusait. Ez alapján jutott arra, hogy a Burt-féle strukturális lyuk erős tőkeképző szereppel bír. Azt azonban nem veszi figyelembe, hogy a társadalmi tőke különböző típusait hasonlítja össze: Putnam és Coleman a társadalmi tőke közösségi megközelítését alkalmazza, azaz a társadalmi tőke hatását vizsgálja a csoportok, közösségek produktivására. Burt viszont az egyéni megközelítés híve, amelyben a közösségen belüli, vagy azok közötti strukturális lyukak az egyén – vagy a hálózat aktora, adott esetben akár szervezet is – számára tőkeképzési lehetőséget, míg a teljes hálózat számára inkább potenciális veszélyeket jelent.

Előadása második részében a társadalmi tőke és a csere közötti kapcsolatot mutatta be, a *network exchange theory*, a játékelmélet és a csere alapvető típusaival összefüggésben; végül a hálózat kutatással foglalkozó tanulmányok problémáit és feladatait elemezte. A problémák között említette, hogy nem vizsgálják a bizalom különböző formáit, nem kapcsolódnak egymáshoz az egyes írások, illetve a vizsgálatok jellemzően csupán az anyagi javak cseréjére korlátozódnak. Az empirikus hálózatelemzés feladata pedig véleménye szerint az egymásrataltság, a különböző prioritás-struktúrák és az elkülönülő-összefüggő hálózatokban való részvétel kapcsolatainak vizsgálata.

Összességében a konferencia nyomán elmondhatjuk, hogy a hálózat kutatás sokrétű alkalmazása mindenképpen hozzájárulhat a társadalmi rétegződés vizsgálatának gazdagításához, még abban az esetben is, ha a vizsgált társadalom struktúrája nem e hálózatok, vagy miliók, hanem a rétegződés klasszikus modelljei szerint szerveződik. Ugyanakkor a hálózat kutatás talán leginkább elismert hazai reprezentánsát, Tardos Róbertet idézve, feltehetjük a kérdést: „*Lehetséges-e minden társadalmi problémát network-módszerrel megközelíteni?*” Nem csak a kérdésfeltevést tartjuk relevánsnak, hanem Tardos Róbert szellemes és plauzibilis válaszával is egyetértünk: „*Lehetséges, de nem szükséges.*”

Ugyanakkor a lehetséges és szükséges közötti tér mérete, a hálózati vizsgálat után kiáltó problémák kiválasztása és a módszerek kialakítása még további konferenciát és műhelyvitát igényel, hiszen ez alkalommal éppen a vitára volt kevés idő.